

John Keats: Poesi og psykoterapi

UNG POET Portrett av John Keats, kulltegning av Joseph Severn fra 1817 eller 1818.

Hva kan vi, i vår tid, lære av Keats sin diktekunst?

TEKST

Nils Eide-Midtsand

PUBLISERT 2. juli 2022

EMNER

John Keats

poesi

psykoterapi

kreativitet

Da John Keats døde i Roma i februar 1821, 25 år gammel, hadde han utgitt tre diktsamlinger (1817, 1818, 1820) som stort sett var blitt latterliggjort og avskrevet som verdiløse av det etablerte litterære miljøet i hjemlandet. Keats tilhørte en undergrunnsbevegelse av kunstnere, journalister og diktere som vokste fram i London i de første par tiår av 1800-tallet. Miljøet sto i opposisjon til den etablerte kultureliten og den stadig sterkere politiske undertrykkelsen som kom i kjølvannet av den franske revolusjon. De stilte spørsmål ved samfunnspilarer som kongedømme, kirke og ekteskapet som institusjon, og markerte sin protest ved å legge bort halstørkleet og, enda mer opprørende, unnlate å kneppe igjen skjorten i halsen. John Keats og Percy Bysshe Shelley står i dag igjen som de to forgrunnsfigurene fra dette miljøet.

I motsetning til Shelley, en avhopper fra godseierklassen, var Keats født inn i Londons nedre middelklasse. Han gikk hverken på Eton, Oxford eller Cambridge, noe kritikerne brukte mot ham. Han ble nedlatende og ettertrykkelig satt på plass som en litterær

oppkomling fra «cockney-skolen». Femten år gammel hadde Keats begynt i apotekerlære. Fire år senere fortsatte han utdannelsen ved Guys Hospital i London, en utdanning som ville ha ført fram til noe i nærheten av våre dagers allmennpraktiker. Samtidig skrev han dikt, og 21 år gammel, i mars 1817, avbrøt han utdannelsen for å livnære seg som dikter. I løpet av de tre neste årene skapte Keats en rekke mesterverk som er blitt stående som varige litterære høydepunkter, og som kulminerte med de fem odene skrevet i løpet av 1819 – i det han kalte sitt «levende år». Allerede våren etter startet hans «posthume tilværelse», Keats' egen betegnelse på sitt siste leveår: Han var for kraftløs og motløs til å dikte etter hvert som han syknet hen og døde av tuberkulose.

Ved siden av de poetiske mesterverkene var Keats også en dyktig brevskriver.^[1] Brevene hans utgjør i seg selv en litterær skatt. Mange dikt ble skriblet ned i brev til venner og søsken og først utgitt etter hans død. Diktene dukker opp inniblant prosaiske beretninger fra hverdagslivet, vittige påfunn og småfrikke personkarakteristikker – så vel som dyptloddende tanker om poesens natur og funksjon i samfunn og selvutvikling. Gjennom brevene føles det nærmest som man er i samtale med denne unge mannen, der innfall, innsikter og visjoner formidles og improviseres over etter hvert som de faller ham inn. Mange har i ettertid forsøkt å samle de ulike innfallene til overordnede teorier om diktekunst og kreativitet, noe som sannsynligvis ville stått Keats fjernt. For ham framsto vitenskapelig rasjonalisme som is mot poesens varme kunnskap om livet (Roe, 2012).

Keats var først og fremst opptatt av poeten og poesien, den poetiske skapelsesprosessen. Men refleksjonene hans er interessante også i en videre sammenheng. Noen av dem framstår som forløpere til ideer og teorier som i årenes løp har blitt framsatt også innenfor vårt fagområde. De danner framfor alt fruktbare analogier til psykoterapeutisk arbeid, og har for meg vært en viktig kilde til inspirasjon opp gjennom årene. I dette essayet skal jeg prøve å belyse dette ved å trekke fram noen få av Keats' narrativer: hans forankring i det konkret opplevde, hans toleranse for og fordomsfrie inntoning på motsetninger, hans berømte begrep «negativ evne» og til slutt hans oppfatning av livet som en prosess av sjeleforming (soul making).

**«I motsetning til poesien
mangler vitenskapen begreper
som kan favne helheter»**

«O, for a life of Sensations rather than of Thoughts!»

(Brev til Benjamin Bailey, 22. november 1817)

Ettersom Keats' diktning framfor alt er kjent for sine sensuelle, sansenære kvaliteter, føles det naturlig å begynne her. Keats var opptatt av at poesi må involvere og engasjere de fysiske sansene. Høytflyvende spekulasjoner finner ingen gjenklang hos ham; det er den konkrete opplevelsen her og nå som er det essensielle. I brevet til vennen Bailey sier han at han for sin del ikke kan forstå hvordan man kan finne sannheten gjennom logiske slutningsrekker. Man må veie det som hodet sier er sant, mot det som hjertet

føler er sant, og gjøre hjertet til fornuftens læremester: dvele i fantasi og forestillingskraft, fryde seg ved sanseinntrykk, framfor å jage etter sannheten. For sannheten kommer når den kommer, og kan bare oppleves.

For Keats er sannhet uløselig knyttet sammen med det vakre. Heller ikke skjønnhet er en høytflyvende abstrakt idé hos ham, men består i følelser og sansninger. «*A thing of beauty is a joy forever*», sier han i sin mest siterte diktstrofe (Keats, 1818). Det er gleden, fryden, henrykkelsen som vekkes i oss, som er det sentrale. Skjønnheten ligger ikke i tingen i seg selv, men i sammensmeltingen av det som observeres, og observatørens indre verden (Motion, 1997). Det skjønnne er det sanne, og det sanne er sant fordi det oppleves som sant, som *min* sannhet. Det bringer oss avslapning, helse og rolig pust (Keats, 1818) i en verden full av påkjenninger. I mine ører er dette i god samklang med affektiv nevrovitenskap og hypotesen om at positive følelser som glede, fryd og entusiasme indikerer at noe er biologisk nyttig for oss, noe vi behøver for vår helse og vårt velvære (Panksepp, 1998).

«For Keats er sannhet uløselig knyttet sammen med det vakre»

Hjerneforskeren Iain McGilchrist beskriver i sin bok *The master and his emissary* (2009) hvordan utviklingen i den vestlige verden fra antikken og utover er preget av en stadig større dominans av ferdigheter hovedsakelig lokalisert i venstre hjernehalvdel (emissæren), med vekt på logisk analyse, fornuft og oppspalting av helheten i et «enten eller». Underveis har det vært perioder der høyre hjernehalvdel (mesteren), med sin større vekt på følelser, relasjoner og helhetens «både og», har prøvd å «slå tilbake». McGilchrist nevner romantikken som én slik periode og refererer bl.a. til Keats i den forbindelse.

Innenfor psykoterapifeltet ble tolkninger med rasjonell innsikt som mål lenge framhevet som det viktigste terapeutiske verktøyet. I våre dager har standardiserte metoder og pakkeforløp – utformet ut ifra en generalisert, desubjektivert gjennomsnittspasient skapt av matematikk og statistiske analyser, men ikke nødvendigvis eksisterende i virkeligheten – blitt opphøyd til mal for behandling av individer av kjøtt og blod, med innbyrdes svært ulike behov og preferanser. Emissærens frammarsj synes nær fullbrakt, for å holde oss til McGilchrists metaforer.

Men mesteren har også hatt sine forkjempere oppigjennom. En av de tidligste var Carl Gustav Jung med sin påpekning av intellektets begrensninger som erkjennelsesredskap. Han mener, liksom Keats, at vi har større nytte av å *erfare* sannheten enn å *vite* den. «Ikke å ha et intellektuelt begrep om ting, men å finne fram til den indre og kanskje ordløse, irrasjonelle opplevelsen» (Jung, 1931, s. 7, min oversettelse). Keats' framheving av fantasien og dens evne til å kombinere idéer framfor å sortere idéer finner også en parallell i Jung: Vår kulturs fornufts- og vitenskapsinfiltrerte virkelighetssyn med sin tilbøyelighet til å fragmentere tilværelsen, bryte opp helheten i distinkte, isolerte fenomener som så studeres uavhengig av

hverandre, «fordunkler det universelle innbyrdes slektskap mellom fenomenene, slik at erkjennelsen av de større forbindelser, dvs. verdens enhet, blir vanskeligere og vanskeligere» (Jung, 1954, s. 46, min oversettelse).

I motsetning til poesien mangler vitenskapen begreper som kan favne helheter. Men praktiske tilnærminger som for eksempel mindfulness, som kreativ fordypning framfor som en innskutt avslapningsøvelse mellom bolker av sannhetsjag i et pakkeforløp, ligger nært opp til Keats' poetiske praksis. Enkelte av diktene hans framstår i seg selv som øvelser i mindfulness, noe Suzie Grogan (2021) særlig framhever.

I opplevelsesorientert psykoterapi blir terapirommet et laboratorium der følelser, tanker og fornemmelser utforskes og eksperimenteres med gjennom nye og uventede relasjonelle samspill, inntil man har funnet fram til måter å være i verden på som oppleves som bedre, sannere, vakrere. Framfor å bibringe innsikt gjennom tolkninger er det klientens og terapeutens konkrete opplevelser som bærer prosessen framover. Inn i dette samspillet trer terapeuten med hele sin personlighet og ikke bare med sin analyserende, målrettede faglighet. Det er bare gjennom å knytte fenomenene til våre egne private historier at vi kan fatte og favne «det andre» helt og fullt – det være seg ordbildene i et dikt eller det pasienten bringer inn i det intersubjektive samspillet. Keats' diktning og brev og vennenes beskrivelser av ham tyder på at han til fulle behersket det vi i vårt felt benevner affektiv inntoning og synkronisering. Hans biografer framholder for øvrig at Keats' personlighet helt ifra barnsben av var preget av en spontan empatisk kraft (Coote, 1995).

«Welcome joy, and welcome sorrow»

(Åpningsstrofe i fragmentet «A Song of Opposites», 1818, utgitt i 1848)

Opplysningstidens diktere strebet etter å idyllisere og forskjønne tilværelsen; poesien ble en flukt fra selve livet. Romantikken, og spesielt Keats, utgjør en reaksjon på dette idealet: Diktekonsten må favne livet slik det er, med alle sine motsetninger og paradokser. I løpet av sine fire produktive år lykkes Keats stadig bedre med å skape ordbilder og strofer som kombinerer motsetningspar som vakkert/heslig, behag/lidelse, bevegelse/stillstand, lekenhet/kontemplasjon i fortettede konsentrater. Det sentrale bildet i det narrative diktet *Isabella, or the Pot of Basil* (1820), for eksempel, er en uvanlig vakker og velduftende basilikum-plante, som nærer seg på et avhugget, langsomt råtnende mannshode begravd i blomsterpotten og av tårene til mannens sørgende kjæreste som hegner om planten.

Keats hadde nok av erfaringer med livets skremmende og heslige sider. Som lærling ved Guys Hospital måtte han bistå ved operasjoner, som den gang ble utført uten effektiv bedøvelse, og hvor overlevelseshraten var lav. Kjennskap til menneskekroppen gjennom disseksjon ble tillagt stor vekt, i en tid der bare henrettede forbrytere var tilgjengelig for slike aktiviteter. Det dekket på langt nær etterspørselen, noe som førte til at det oppsto en illegitim handel med lik, gravd opp fra kirkegården i ulike grader av forråtnelse. En voldsom kontrast, kan man tenke seg, til blomsterenger, vindens sus i trærne og

småfisk i sildrende bekker, som hadde fylt Keats med henrykkelse helt siden han var liten gutt.

Livet er fylt med kontraster og motsetninger, og poeten må akseptere og formidle helheten uten partiskhet. Å akseptere det paradoksale innebærer igjen et brudd med vitenskapelig tankegang. Logikk er en kognitiv funksjon som gir oss en opplevelse av orden i og kontroll over en kaotisk natur. Men vi må ikke forveksle dette med virkeligheten. Store deler av livet utenfor venstre hjernehalvdel er ikke styrt av logikk, men er tvert imot fylt av paradokser og uklårheter, der negasjonen til det vitenskapen erklærer som sant, kan være like virkelig, like sant. Logisk tenkning er styrt av enten eller, til og med når det er snakk om følelser. Dersom man elsker en person, hater man ikke vedkommende. Hvis man likevel gjør det, lider man av ambivalens som kan behandles. Men går vi dypt nok inn i oss selv, oppdager vi at Keats sannsynligvis har rett, og at det er ambivalens og paradokser som er sannheten om det å være menneske.

Ved siden av å akseptere den ene siden i et motsetningspar som «sant» og forkaste den andre som «usant» er integrasjon et knep vi ofte tyr til i psykoterapi – å dempe kraften i motsetningsparet, eventuelt bare i den siden vi liker minst, slik at tvetydigheten enten blir opphevet eller i det minste til å leve med. Jung presenterer et tredje alternativ som ligger nærmere opp til Keats' syn, å la motsetningene stå side om side og virke på hverandre med all sin kraft. Dette genererer en energiladet spenning, sier han, «som frambringer en levende, tredje ting – ikke en logisk dødfødsel i overensstemmelse med prinsippet *tertium non datur* (loven om den ekskluderte tredje), men en bevegelse ut av suspensjonen mellom motsetninger, en levende fødsel som leder fram til et nytt nivå av væren, en helt ny situasjon» (Jung, 1916/1957, side 90, min oversettelse). Jung benevner dette som motsetningenes transcendent funksjon.

Jeg har erfart en slik tilnærming som nyttig i mange situasjoner. Som eksempel kan jeg nevne en sekstenåring som sliter med motstridende følelser av sterkt hat og sterk kjærlighet overfor foreldre som opp gjennom barndommen utsatte ham for vold og overgrep. En mulig vei mot psykisk velvære ville vært å hjelpe ham med å dempe følelsene, eventuelt bare de positive følelsene, tilstrekkelig til at de kunne integreres og eksistere i den samme subjektive virkeligheten. I stedet lot vi terapielasjonens trygge og beskyttede rom bli en arena der begge følelser kunne uttrykkes og pleies med all sin styrke, eksistere side om side – i et kaos av motstridende affekter og impulser – og virke på hverandre inntil noe nytt, uventet og utenkt uvegerlig måtte oppstå – i dette tilfellet tilgivelse.

I psykoterapi støter vi stadig på informasjon og følelser, hos oss selv og klienten, som vi ikke liker og har vanskelig for å akseptere. Personlig husker jeg de første møtene med barn som hevdet at de ikke hadde opplevd seksuell kontakt med en voksen som spesielt negativt. Jeg møtte dem med vantrø. Det var lett å bortforklare barnas utsagn som et resultat av fortrenningsmekanismer, identifikasjon med aggressor og lignende teoretiske konstruksjoner. Noe lignende skjedde i møtene med barn som følte skyld og medansvar for overgrepene. Det var fristende å avfeie slike følelser med lettvint logikk og fortelle dem at det alltid er den voksnes skyld, og at det utelukkende er den voksnes

ansvar å se til at slikt ikke får skje – noe det vitterlig er, men ikke i disse barnas subjektive opplevelsesverden. Begge situasjoner utfordret både min moralske og faglige overbevisning, men å møte dem med mistro og bortforklaringer betød samtidig at jeg avgrenset hva jeg var villig til å ta imot av *deres* sannhet. Å akseptere den andre fullt ut innebærer at man ikke verger seg mot, men åpner seg opp for og ærer også informasjon og følelser som man har mindre sans for.

Det å bli terapeut er en livslang øvelse. I min egenutvikling på dette området ble Keats' refleksjoner rundt det han kaller «*kameleon-poeten*», en viktigere inspirasjonskilde enn psykologiens teorier. Poeten kan ikke ha en fast identitet når han dikter, argumenterer Keats; han må stadig skifte identitet og anta identiteten til den figuren han er i ferd med å skape, om den er ond eller god. Han må *midlertidig* stille sine egne moralske anliggende i bero og leve i hver karakters sinn og kropp framfor å sette seg selv i sentrum og presentere verden fra sitt eget subjektive perspektiv, slik han mener Wordsworth gjør. En ekte poet «er alt og ingenting, han nyter lys og skygge, han lever med kraft, det være seg rett eller galt, høyt eller lavt, rikt eller fattig, usselt eller opphøyd ... Det som sjokkerer den dydige filosof, gleder kameleon-poeten ... han har ingen identitet, men former seg kontinuerlig – og fyller en annen substans – solen, månen, havet» (brev til Richard Woodhouse, 27. oktober, 1818, min oversettelse).

Som terapeuter må vi like fordomsfritt inntone oss på vår pasient, ta den andre inn uten å la oss begrense av våre egne intellektuelle, moralske og teoretiske fordommer. Vi må åpne oss for og utholde kaos, uvisshet, tvil, forvirring – orke å være i paradokset, i «godt» og «ondt», «rett» og «galt». Det innebærer ikke nødvendigvis aksept for at det «gale» og det «onde» også skal få lov til å leves ut, omsettes i handling. Det mente åpenbart heller ikke Keats, som var opprørt over urett og maktmisbruk, og som ved flere anledninger overveide å gå i gang med å forfatte politiske protestskriv, slik Shelley gjorde. Når han diktet, derimot – som når vi terapeuter inntoner oss på vår unike pasient – var det nødvendig å romme motsetningene og sette sin lit til det han betegner «negativ evne».

«But let us open our leaves like a flower, and be passive and receptive»

(Brev til John Hamilton Reynolds, 19. februar, 1818)

Keats anvender sitt mest kjente begrep – «negativ evne» – én eneste gang, i et brev til sine brødre George og Tom, datert 27. desember, 1817: «*I mean Negative Capability, that is, when a man is capable of being in uncertainties, Mysteries, doubts, without any irritable reaching after fact and reason.*»

Denne sinnstilstanden er ikke negativ i betydningen mindreverdige, men analog til den negative elektriske pol, mottagende framfor aktivt handlende. Ifølge McGilchrist (2009) oppstår dikotomien aktiv–passiv ut av et behov for kontroll. Passivitet innebærer tap av kontroll, selvbestemmelse, effektivitet og nytte, mens aktivitet står for det motsatte. Keats opphever denne dikotomien. Han framholder at det ikke er alt som lar seg frambringe gjennom vilje–innsats, som kan tvinges til visshet og klarhet, men som heller må få vokse naturlig fram med all sin tvetydighet i et mottakelig sinn.

Godt og vel hundre år etter Keats introduserte Jung (1929) begrepene «geschehenlassen» (å la skje) og «betrachten» (å betrakte) for å beskrive sin innstilling til fenomener som oppstår i det terapeutiske samspillet. Å la fenomenene oppstå uten å tolke dem, forstå dem eller fanges av dem, men som et utgangspunkt, observere dem og først når tiden er moden for det, inngå i en dialog med dem gjennom det han kaller aktiv innbillingskraft («active imagination»). Om Jung var påvirket av Keats på dette punkt, vites ikke. Det vet vi derimot at Wilfred Bion (1970) var. I likhet med Marion Milner (2011) refererer han til Keats i flere publikasjoner (Civitarese, 2019; Sigler, 2018), og låner hans begrep «negativ evne» for å utdype sin oppfordring til terapeuter om å legge bort hukommelse, ønsker og fornuft i møtet med pasienter.

«Jeg har inntrykk av at toleransen for ubehag blir stadig dårligere i det moderne samfunnet»

Det er gjennom å anvende sin negative evne at man blir i stand til å være helt og fullt i sansene, dempe fornuft og virketrang, oppheve motsetningspar og ta verden uhildet inn. Innsiktene som utkrystalliserte seg i Keats' brev til venner og søsken gjennom 1817 og 1818, kommer til fullt uttrykk i mesterverkene fra 1819. De store odene flyter nærmest over av fortattede, tvetydige bilder, kraftige dissonanser, blandede metaforer og motstridende impulser som ikke lar seg gripe med fornuften. Og det er umulig å fastslå med sikkerhet hva et narrativt dikt som *The Eve of St. Agnes* egentlig handler om. Er det en kjærlighetsakt eller en voldtekt som beskrives? Hva er drøm, og hva er virkelighet? Diktene kan ikke forstås. De er som musikkstykker komponert i bilder i stedet for noter (Miller, 2021). Leseren tvinges til å anvende sin egen negative evne, til å åpne seg opp for bildene og bare la dem virke på kropp og sinn. De frigjør fantasien til å leke med muligheter framfor å lete etter svar.

«Call the world if you please 'The vale of Soul-making'»

(Brev til broren George, 21. april 1819)

Keats' mesterverker fra 1819 er som diamanten oppstått under et enormt trykk. Dikterens siste par leveår var preget av en rekke personlige tragedier, og lidelsens natur og hensikt ble et stadig mer påtrengende tema for ham. Han hadde lite til overs for bibelsvart kristendom som forklarer tilværelsen som en jammerdal – en jammerdal vi håper å bli frelst fra ved at en gud finner oss verdig til å slippe inn i himmelen. Tilværelsen er tvert imot en «sjeleformingsdal» hevder Keats, der lidelse inngår som en naturlig og nødvendig dimensjon. Motgang og lidelser er med på å forme oss til sjeler – til individer med sin egen særegne identitet og personlighet. Keats' idé om sjeleforming har likhetstrekk med Jungs beskrivelser av selv-virkeliggjøringen eller individuasjonen, en naturlig prosess som former oss til psykologiske individer – til separate, udelelige

helheter utskilt fra totaliteten. I denne prosessen inngår lidelse, ikke som sykdom, men som en normal motsats til lykke, mener også Jung (1935).

«Keats forsto at vi ikke kan
vokse og utvikle oss dersom vi
til enhver pris må unngå
lidelsen»

Jeg har inntrykk av at toleransen for ubehag blir stadig dårligere i det moderne samfunnet. Hver minste engstelse eller triste tanke oppleves som unaturlig – som et fremmedelement i vår evinnelige søken etter lykke, som må diagnostiseres og lukes bort, det være seg med terapi eller med medikamenter. Vi streber etter det gode liv, men er så fokusert på å unngå ubehag at vi glemmer å være oppmerksomme når det gode liv innimellom kommer til oss. Derimot er vi raske til å la motgang, skuffelser og små vondter fylle hele vår oppmerksomhet når de inntreffer. Keats forsto at vi ikke kan vokse og utvikle oss dersom vi til enhver pris må unngå lidelsen, og han skapte poesi for å hjelpe oss med å bære byrdene og utvikle visdom.

Fra et slikt perspektiv blir overgangen fra medisiner til dikter ikke så bardus som den kan virke ved første øyekast. Apollon er gud for både legekunst og poesi. Keats ser ikke poeten som en livsfjern drømmer trygt forankret i sitt elfenbenstårn. Han eller hun er en praktiker, en heler som søker å behandle menneskehetens plagede sjeler med poesi (Badhei, 2016). Keats tok med dette opp en tråd fra antikken, en tråd som også dagens psykoterapier spinnnes omkring, nemlig troen på at sjelebot kan oppnås ved hjelp av ord, fantasier og meningsfylte bilder.

Merknad. Portrettet av John Keats ble feilaktig kreditert. Dette er nå rettet.

Teksten sto på trykk første gang i Tidsskrift for Norsk psykologforening, Vol 59, nummer 7, 2022, side 638-644

TEKST

Nils Eide-Midtsand

KONTAKT: nils.eide-midtsand@sshf.no

+ **Vis referanser**

Badhei, J. (2016). The healer as a poet: John Keats and the use of poetry as therapy. *International Journal of English Language, Literature and Translation Studies*, 3, 546–550.

Bion, W. R. (1970). *Attention and interpretation*. Tavistock Publications.

Civitaresse, G. (2019). On Bion's concepts of negative capability and faith. *The Psychoanalytic Quarterly*, 88, 751–783. <https://doi.org/10.1080/00332828.2019.1651176>

Coote, S. (1995). *John Keats: A life*. Hodder & Stoughton.

Grogan, S. (2021). *John Keats: Poetry, life and landscapes*. Pen & Sword History.

- Jung, C. G. (1916/1957). The transcendent function. I C. G. Jung (Red.), The structure and dynamics of the psyche. Collected Works, Vol. 8 (side 67-91). Princeton University Press, 2. utg. 1969.
- Jung, C. G. (1929). Commentary on the secret of the golden flower. I C. G. Jung (Red.), Alchemical studies, Collected Works, Vol 13 (side 1-55), Princeton University Press, 1968.
- Jung, C. G. (1931). Seelenprobleme der Gegenwart. Rascher Paperback, nyutgivelse i 1969.
- Jung, C. G. (1935). The Tavistock lectures. I C. G. Jung (Red.), The symbolic life, Collected Works, vol. 18 (side 5-184). Princeton University Press, 1977.
- Jung, C. G. (1954). *Mysterium coniunctionis: An inquiry into the separation and synthesis of psychic opposites in alchemy*, Collected Works, Vol. 14. Princeton University Press, 2. utg. 1970.
- Keats, J. (1817). Poems by John Keats, C. & J. Ollier.
- Keats, J. (1818). *Endymion*. Taylor & Hessey.
- Keats, J. (1820). *Lamia, Isabella, The Eve of St Agnes, and other poems*. Taylor & Hessey.
- McGilchrist, I. (2009). *The master and his emissary: The divided brain and the making of the western world*. Yale University Press.
- Miller, L. (2021). *Keats: A brief life in nine poems and one epitaph*. Jonathan Cape/Vintage.
- Milner, M. (2011). *An experiment in leisure*. Routledge.
- Motion, A. (1997). *Keats*. Faber & Faber.
- Panksepp, J. (1998). *Affective neuroscience: The foundations of human and animal emotions*. Oxford University Press.
- Roe, N. (2012). *John Keats: A new life*. Yale University Press.
- Rollins, H. E. (1958). *The letters of John Keats, 1814 - 1821 (2 vol.)*. Cambridge University Press.
- Sigler, D. (2018). Negative capability in psychoanalysis: Keats and retroactive judgement in Bion, Freud, Lacan and Milner. I B. Rejack & M. Theune (red.), *Keats's negative capability: new origins and afterlives* (s. 216-231). Liverpool University Press.
- Stillinger, J. (1978). *John Keats: Complete poems*. Harvard University Press.